

УДК 342.321

В.П. ГРОБОВА, канд. юрид. наук, Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «ОСОБИСТА НЕДОТОРКАННІСТЬ»

Ключові слова: зміст категорії, особиста недоторканність

Одним із основних критеріїв розвитку держави і суспільства є досягнення високого рівня захищеності прав і свобод людини. Проблема забезпечення особистої недоторканності особи привертала увагу вчених із часів античності, однак знадобилося кілька тисячоліть для усвідомлення цінності будь-якої особистості, незалежно від її соціальних, майнових, національних та інших ознак.

Забезпечення особистої недоторканності набуває особливої значущості за умов побудови правової соціальної держави і підвищення в ній ролі громадянського суспільства. Сьогодні особиста недоторканність є загальновизнаною соціально-правовою цінністю, що знайшло своє закріплення у міжнародних і національних правових актах. Ч.1 ст.3 Конституції України проголошує недоторканність людини в Україні найвищою соціальною цінністю, положення щодо особистої недоторканності містяться у ст.29 Основного Закону, ст.30 закріплює недоторканність житла [1], крім того, багато конституційних норм тим чи іншим чином співвідносяться з досліджуваним поняттям.

Разом із тим зміст особистої недоторканності Конституція України не розкриває: так, з аналізу положень ст.29 Основного Закону досить важко провести розмежування між цією категорією та категорією свободи. Те саме стосується і ст.5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка має назву «Право на свободу та особисту недоторканність». Частина перша вказаної

статті визначає, що кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім чітко визначених випадків і відповідно до процедури, встановленої законом [2]. Але аналіз змісту цих випадків дає змогу переконатися, що вони більш пов'язані з категорією свободи (законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом та ін.).

Відсутність єдиного розуміння змісту особистої недоторканності та її правового забезпечення призводить до того, що цей інститут не фіксується як цілісна система норм, а це, у свою чергу, обумовлює наявність дублювання і суперечностей у правовому регулюванні та утруднює реалізацію права кожної людини на особисту недоторканність.

Таким чином, сьогодні існує нагальна потреба у визначенні змісту категорії «особиста недоторканність», її поняття та ознак. Проблеми визначення та реалізації прав людини досліджувалися у роботах таких вчених, як А. Колодій, М. Козюбра, В. Копейчиков, С. Лисенков, О. Марцеляк, А. Мацко, О. Негодченко, В. Олійник, В. Опришко, М. Орзіх, П. Рабінович, О. Святоцький, В. Сіренко, В. Погорілко, А. Таранов, І. Тімченко, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шилінгов, М. Цвік та ін. Однак необхідно зазначити, що більшість досліджень було присвячено недоторканності окремих суб'єктів: депутатів, суддів, Президента України тощо. Вказане обумовлює актуальність цієї статті, метою якої є визначення змісту категорії «особиста недоторканність», а новизною – авторське обґрунтування її змісту.

Аналіз розвитку ідеї особистої недоторканності в історії правової думки показує, що її зміст змінювався залежно від тих або інших соціально-політичних умов, що вимагало і вимагає відповідної зміни нормативно-правової бази. Розвиток міжнародного права і національного законодавства призвів до на-

копичення в різних галузях права значного масиву правових норм у сфері особистої недоторканості, який можна охарактеризувати як комплексний інститут, що потребує логічної та стрункої побудови у вигляді певної системи, завдяки чому можна було би усвідомити усі наявні прогалини та суперечності у правовій базі та провести відповідну правотворчу роботу. Без глибокого наукового осмислення цієї проблеми, теоретико-правового аналізу, вирішити дану практичну задачу неможливо.

У загальному розумінні «недоторканність» означає «охорону від усяких посягань з боку будь-кого, закріплену в законі» або «те, що не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість тощо» [3, с.336]. Об'єктивна потреба в безпечному існуванні обумовлює необхідність забезпечення її особистої недоторканості, яка в державно організованому суспільстві набуває характеру суб'єктивного права. Реалізація даного права є результатом дії системи правових норм, розосереджених у різних галузях права, але за своєю спрямованістю орієнтованих на регулювання стосунків у сфері особистої недоторканності [4, 5]. Однак сьогодні єдине розуміння даної категорії відсутнє як у теоретичних джерелах, так і у правовому забезпеченні. Проблемі тлумачення понять «депутатська недоторканність» та «недоторканність Президента України» присвячено кілька рішень Конституційного Суду України, однак у них вказане поняття тлумачиться виключно в контексті конституційних гарантій діяльності парламентаріїв та голови держави. Так, у рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 року визначається, що важливою конституційною гарантією є депутатська недоторканність, яка має цільове призначення – забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх функцій. Вона не є

особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер. Згідно з положеннями частини другої статті 80 Конституції України народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Це означає, що народний депутат України і після припинення депутатських повноважень не може бути притягнений до юридичної відповідальності за зазначені дії. Депутатська недоторканність передбачає також особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешту народних депутатів України. Вони не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані (частина третя статті 80 Конституції України) [5].

Аналіз розвитку забезпечення особистої недоторканності дозволяє виділити кілька історичних етапів, які характеризувалися різним змістом досліджуваної категорії. Перший етап передбачав забезпечення особистої, перш за все, фізичної недоторканності за допомогою особистої фізичної сили або сили роду. Цей етап характеризується абсолютною нерівністю, обумовленою нерівністю фізичних сил (фізична нерівність при соціальній рівності). Другий етап забезпечення особистої недоторканності включає вже як фізичну силу, так і силу соціальної влади. На даному етапі розвитку родового суспільства з'являються привілеї, пов'язані з виконанням владних функцій, виникають зачатки вольової і духовної недоторканності. Третій етап характеризується забезпеченням особистої недоторканності за допомогою правових засобів, які закріплюють нерівність, обумовлену становими або класовими привілеями. І лише на четвертому етапі забезпечення особистої недоторканності стає рівним для всіх членів суспільства. Привілеї та імунітет у цій сфері пов'язуються не соціальним статусом особи, а з характером виконуваних нею державних функцій [4, с.48]. Цей етап відповідає рівню правової держави, коли особиста

недоторканність набуває характеру суб'єктивного права, яке не тільки визнається державою, але й реально забезпечується останньою.

На становлення і розвиток ідеї особистої недоторканності вирішальний вплив зробила природно-правова концепція. Ідея природних, природжених прав людини покликана була поставити заслін всевладдю держави, що перешкоджає розвитку свободи і автономії. Уперше природний характер свободи був проаналізований І. Кантом, який підкреслював, що саме в умовах свободи можливий розвиток усіх позитивних якостей, що є в людині [6, с.95]. Видатний німецький філософ Г. Гегель розглядав свободу в конструкції абстрактного права, що має декілька ступенів: а) рух від абстрактного до конкретного; б) судження про неправди (ненавмисну, обдурювання, злочин); в) змішування абстрактного права і моралі, що призводить до об'єктивізації свободи через сім'ю, громадянське суспільство і державу. Він наголошував на тому, що кожна людина має бути особистістю і поважати інших як особистостей. У такому випадку людина матиме свободу. Конкретне право, на його думку, проявляється у формальній свободі [7, с.50]. А сама свобода належить людині від народження. Природне розуміння свободи характеризується періодом переходу до ліберальних цивілізацій, до демократичного переобладнання суспільства [8, с.21-22].

Високо оцінюючи роль природно-правової концепції в становленні прав людини, не можна сказати, що вона була єдиною і у визначенні відносин і держави, у висуненні пріоритету прав людини відносно до державної влади. Їй протистояв і значною мірою продовжує протистояти позитивістський підхід до природи прав людини [9, с.31]. Та все ж подальший розвиток ідеї особистої недоторканності у світовій спільноті пов'язаний з глибоким проникненням у позитивне право відродженого природного права, вираженого в системі загальновизнаних невід'ємних прав людини, які стають правовим базисом, юридичною основою на-

ціональних правових систем.

Концепція особистої недоторканності знайшла своє втілення в нормах позитивного права фактично у всіх розвинених державах, а також у загальновизнаних принципах міжнародного права. Вважається, що правові основи особистої недоторканності було закладено у Великій Хартії Вільностей у 1215 році, в подальшому вони здобули свій розвиток у Петиції про права 1628 року, у Британському Хабеас Корпус Акті 1679 року та у Білі про права 13.02.1689 року. Остаточне становлення прав людини і громадянина, її особистої недоторканності як абсолютної соціальної цінності пов'язане з поваленням феодалізму й проголошенням у період буржуазних революцій невід'ємних природних прав людини. У Декларації прав людини і громадянина, яка була прийнята 26.08.1789 року у Франції, проголошувалося, що люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Мету кожного державного союзу становить забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека, особиста недоторканність і опір пригнобленню. У Декларації незалежності США від 04.07.1776 р. підкреслювалося, що усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода, особиста недоторканність і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що забезпечують свою справедливу владу за згодою тих, ким вони здійснюють керівництво [8, с.44].

Соціальна природа особистої недоторканності фактично полягає у забезпечуваному суспільними відносинами стані, за якого вона має можливість бути захищеною від посягань у відносинах посадових осіб і громадян, а також громадян між собою, що дозволяє їй задовольняти свої інтереси і потреби, реалізовувати свою свободу, розвивати себе, використовуючи для цього природні і соціальні можливості. З цієї точки зору, особиста недоторканність, з одного боку, є умовою прояву свободи людини, а з іншого – найважливішою складовою самої цієї свободи. Особи-

ста недоторканність набуває характеру соціально значущого явища, об'єктивна необхідність наявності якого викликана суспільним буттям людини.

Тут важливо враховувати той факт, що оптимальне поєднання інтересів суспільства і держави залежить від того, який саме вид свободи забезпечується державою і правом. Для того, щоб людина могла вільно діяти і користуватися соціальними благами, тобто використовувати свої свободи, вона має бути вільною від примусу, залежності тощо. Однак особисту недоторканність характеризує другий тип свободи, коли питання полягає не в тому, наскільки дозволено людині користуватися свободами, а в тому, наскільки вона захищена від зовнішніх посягань, тобто якою мірою реалізується її право на особисту недоторканність. Тому юридичний зміст особистої недоторканності знаходить свій прояв у нормативному закріпленні права людини на особисту недоторканність та його забезпеченні.

Як і будь-яке право, право на особисту недоторканність є матеріально обумовленою і гарантованою мірою можливої поведінки людини, яка визначена нормами права для задоволення особистих, суспільних потреб і інтересів. При цьому людина не може бути обмежена у своїй фізичній, вольовій та духовній свободі, якщо її поведінка є правомірною та не завдає шкоди охоронюваним законом інтересам суспільства та інших людей. Ключовим тут є поняття правомірної поведінки як суспільно корисної правової поведінки особи (дії або бездіяльності), яка відповідає юридичним нормам і охороняється державою, оскільки саме правомірна поведінка окреслює межі особистої недоторканності – якщо поведінка виходить за межі правомірної, то, відповідно, і особиста недоторканність може бути обмежена.

Але лише окремо узятая можливість користуватися благом особистої недоторканності не вичерпує увесь зміст досліджуваного поняття. Будь-яке право має забезпечуватися відповідним механізмом його захисту, інакше воно перетвориться у пусту декларацію. Такий механізм повинен включати як мож-

ливість вимагати відповідної поведінки від фізичних та юридичних осіб, державних органів, органів місцевого самоврядування та широкого кола інших суб'єктів суспільних відносин, так і можливості вдатися до захисту цього права, у тому числі судового, у разі його порушення.

Таким чином, право на особисту недоторканність як суб'єктивне право являє собою діалектичну єдність наступних елементів. По-перше, це можливість особи бути захищеною від будь-яких незаконних обмежень її індивідуальної свободи, фізичної та психічної недоторканності. Індивідуальна свобода дає можливість діяти відповідно до своїх інтересів і уявлень, створює умови для здійснення власного, індивідуального вибору, володіє максимальною кількістю можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості. Механізм реалізації індивідуальної свободи соціуму проявляється у тому, наскільки різноманітно інтерпретується індивідуальність, як у межах окремої особистості, так і суспільства в цілому [10, с.62]. Фізична недоторканність фізичної особи – це гарантована законом заборона посягань на життя, здоров'я, тілесну недоторканність та статеву свободу фізичної особи, забезпечується цілою низкою інших особистих немайнових прав, зокрема правом на життя (ст.281 ЦК), правом на охорону здоров'я (ст.283 ЦК) та правом на медичну допомогу (ст.284 ЦК), правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст.293 ЦК) тощо. Забезпечення даного права полягає також в обов'язковості отримання згоди фізичної особи на будь-яку медичну допомогу (ст.284 ЦК). Психічна недоторканність фізичної особи забезпечується неможливістю посягати на нормальний перебіг психічних процесів, до яких, наприклад, можна віднести заборону на проведення без спеціального дозволу Міністерства охорони здоров'я України, розрахованих на масову аудиторію лікувальних сеансів та інших аналогічних заходів із використанням гіпнозу та інших методів психічного або біоенергетичного впливу (ст.32 Основ законодавства про охорону здо-

ров'я) та інші законодавчі гарантії [11, с.24]. По-друге, це можливість безперешкодно користуватися свободою від неправомірних посягань на особисту недоторканність. По-третє, це можливість вимагати від інших осіб не порушувати її недоторканність. І, по-четверте, до змісту особистої недоторканності включається можливість користуватися правом державного захисту у разі виникнення посягань на останню, що забезпечується діяльністю правоохоронних та судових органів держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2002. – 600 с.
4. Опалева А. А. Институт личной неприкосновенности. (Теоретико-правовые проблемы) : монография. – М. : Академия управления МВД России, 2008. – 482 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – С. 71.
6. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. на немецком и русском языках / И. Кант. – М., 1994. – Т.1. – 487 с.
7. Гегель Г. Ф. В. Философия права / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. - Пер. с нем. ; авт. вступ. ст. и прим. В. С. Нерсисянца. - М. : Мысль, 1990. – 542 с.
8. Олійник В. С. Конституційне право людини на особисту недоторканність і його забезпечення органами внутрішніх справ України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / В. С. Олійник ; Київськ. нац. ун-т внутр. справ. – Київ, 2006. – 225 с.
9. Опалева А. А. Социальная природа прав и свобод личности // Общество и право в новом тысячелетии : материалы международной науч.-теорет. конф. – М.–Тула : ЮИ МВД РФ, 2001. – С. 31-33.
10. Крамар Т. В. Свобода особистості як прояв індивідуального в суспільстві / Т. В. Крамар // Науковий простір Європи. – 2008. – № 22. Філософія. Соціальна філософія. – С.61-67.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. - К. : Істина, 2004. - 976 с.

Грובה В. П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність» / В. П. Грובה // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 97–101 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09gvpkon.pdf>

Стосовно розвитку ідеї особистої недоторканності в історії правової думки надане визначення змісту категорії «особиста недоторканність».

Грובה В.П. Об определении содержания категории «личная неприкосновенность»

В отношении развития идеи личной неприкосновенности в истории правовой мысли представлено определение содержания категории «личная неприкосновенность».

Grobova V.P. About Definition of the Maintenance of a Category «Inviolability of Person»

Concerning development of idea of inviolability of person in a history of legal idea definition of the maintenance of a category «inviolability of person» is submitted.